

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Кароткі царкоўнаславянска-беларускі слоўнік праваслаўнай лексікі / Біблейская камісія Беларускай Праваслаўнай Царквы: укладальнікі: прот. Сяргій Гардун, прот. Аляксандр Пачопка, І. А. Чарота, Т. А. Матрунчык : пад. рэд. прот. Сяргія Гардуна. – Мінск: Прыход Свята-Петрапаўлаўскага сабора ў г. Мінску, 2022. – 96 с.

УДК 821. 161. 3.09-84

ПРА КАНЦЭПТ СУМЛЕННЕ Ў БЕЛАРУСКІХ УСТОЙЛІВЫХ ВЫРАЗАХ І АФАРЫСТЫЧНЫХ ВЫСЛОЎЯХ

Гіруцкая Л. А., старшы выкладчык

*Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт
Мінск, Рэспубліка Беларусь*

Анотацыя: у артыкуле праведзены аналіз канцэпту *сумленне* і матэрыялаў розных лексікаграфічных крыніц з гэтай лексемай. Разгледжана сэнсавае нападуненне канцэпту ў афарыстычных выслоўях беларускіх пісьменнікаў і ўстойлівых выразам беларускай мовы.

Ключавыя словы: канцэпт сумленне, значэнне слова, устойлівыя выразы, афарыстычныя выслоўі.

ABOUT THE CONCEPT OF CONSCIENCE IN BELARUSIAN SET EXPRESSIONS AND APHORISTIC SAYINGS

Hirutskaya L. A., senior lecturer

*Belarusian National Technical University
Minsk, Republic of Belarus*

Summary: the article analyzes the concept of conscience and materials from various lexicographic sources with this lexeme. The semantic content of the concept in the aphoristic sayings of Belarusian writers and set expressions of the Belarusian language is considered.

Keywords: the concept of conscience, the meaning of the word, set expressions, aphoristic sayings.

У лінгвістычных працах шырока выкастоўваецца тэрмін “канцэпт”, хаця адзінай дэфініцыі гэтага тэрміна пакуль не існуе. Стала ўжо агульнапрынятым, што “веды людзей аб аб’ектыўнай рэальнасці арганізаваны ў выглядзе канцэптаў – абстрактных ментальных структур, якія адлюстроўваюць розныя сферы дзейнасці чалавека. Чалавек мысліць канцэптамі, камбінуе іх, фарміруе новыя канцэпты ў ходзе мыслення” [2, с. 54]. Канцэпты *перажываюцца* ва ўсіх значэннях гэтага дзеяслова, бо ўяўляюць сабой “пучок уяўленняў, ведаў, асацыяцый, які суправаджае нейкае слова” [4, с. 43]. Ключавым канцэптам любой культуры з’яўляецца канцэпт *чалавек* [1, с. 356], ва ўнутраным свеце якога значнае месца займаюць маральна-духоўныя каштоўнасці, у прыватнасці *сумленне*.

“Наш самы высокі набытак – // Айчына, навука, сумленне!” Упершыню гэтыя радкі прагучалі 1 лістапада 1819 года на сходзе філаматаў. Аўтарам цытаванага верша быў Адам Міцкевіч (пераклад на беларускую мову зрабіў К. Цвірка), а з падабранай мелодыяй верш пераўтварыўся ў песню, якая стала своеасаблівым філамацкім гімнам (дарэчы, верш так і называецца – “Песня”, ці “Песня Адама”).

Чаму з усіх маральна-этычных катэгорый было абрана менавіта сумленне? Што робіць яго найвышэйшым маральным ідэалам? Частковы адказ на гэтыя пытанні дапаможа даць аналіз канцэпту *сумленне*, рэпрэзэнтантам якога ў беларускай мове з’яўляецца лексіка-семантычнае поле *сумленне* – сукупнасць лесічных адзінак з агульным значэннем, а ядром гэтага поля, *іменем* канцэпту з’яўляецца лексема *сумленне*.

У сучаснай беларускай мове слова *сумленне* з’яўляецца адназначным. Згодна ТСБМ, гэта ‘маральная ацэнка сваіх дзеянняў і ўчынкаў на аснове разумення абавязку перад грамадствам, радзімай, калектывам, сям’ёй’ [ТСБМ, т. 5, с. 377].

“Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў” М. К. Клышкі не фіксуе сінонімаў ні для самой гэтай лексемы, ні для аднакаранёвых слоў *сумленны*, *сумленнасць*, *сумленна*. У “Слоўніку паронімаў беларускай мовы” С. М. Грабчыкава як паронімы падаюцца лексемы *сумленнасць*, *сумленне* і *сумненне* (значэнні слоў тлумачацца ў адпаведнасці з ТСБМ). Вельмі цікаўна, што “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” (1978–2017) вызначае падабенства паходжання слоў *сумленне* і

сумненне ў выніку дысіміляцыі м-н > л-н, адзначаючы наяўнасць старажытных варыянтаў накішталт *сумлявацца* – *сумнявацца*, у прыватнасці рускага дыялектнага *сумленье* ў значэнні “сумненне”, і падобных прыкладаў у іншых славянскіх мовах. На наш погляд, блізкасць сумлення і сумнення (“няўпэўненасць у праўдзівасці, магчымасці чаго-н.; адсутнасць веры ў каго-н.; упэўненасці ў чым-н.”) вельмі характэрная менавіта беларускаму нацыянальнаму характару: перад тым як зразумець свой абавязак, даць маральную ацэнку сваіх дзеянняў і ўчынкаў, беларус павінен мець веру, быць упэўненым у праўдзівасці, правільнасці абранага выбару.

Сам змест канцэпту *сумленне* дыктуе неабходнасць звярнуцца да філасофскага тлумачэння. Так, “Філасофский словарь” азначае: сумленне – “этычная катэгорыя, якая выражае найвышэйшую форму здольнасці асобы да маральнага самакантролю, яе самасвядомасці” [5, с. 369]. Такім чынам, на працягу жыцця чалавека сумленне выступае нейкім унутраным яго кантралёрам, чалавекам у чалавеку, вымушаючы аналізаваць свае дзеянні з пункту погляду іх адпаведнасці нормам маралі і этыкі. Адзначым, што гэтыя грамадскія нормы могуць з часам мяняцца, але менавіта сумленне ва ўсе часы з’яўляецца ўніверсальнай канстантай. З ім звязаны паняцці добра, сораму, спагадлівасці, справядлівасці, душэўнай чысціні, праўдзівасці, якія ўваходзяць у семантычнае поле канцэпту сумленне.

У беларускай мове шмат устойлівых выразаў са словам сумленне. Народ здаўна заўважыў, што ў чалавека сумленне або ёсць, або няма – *мець сумленне*. Сінанімічныя заклікі *май сумленне* і *Бога пабойся*. *Сумленне* бывае *чыстае*, калі чалавек упэўнены ў правільнасці свіх учынкаў, дзеянняў, і *нячыстае*. Ён можа нешта зрабіць *для ачысткі сумлення* ці заключыць з ім здзелку (*здзелка з сумленнем* – “учынак супраць уласных перакананняў”). Сумленне, як жывая істота, можа мучыць, грызці (*мучыць, грызе сумленне*), тады чалавек адчувае *мукі* (*дакоры, згрызоты*) сумлення. Калі чалавеку сорамна, то прагучаў *голос сумлення, сумленне загаварыла*. Яно здольнае мяняць свой аб’ём, праяўляючы ў большай ці меншай ступені: адносна станоўча ці адмоўна ацэньваючы чыйсьці ўчынак, мы скажам *сумлення хапіла* і *не хапіла сумлення*. Калі чалавек дазваляе сабе непрыстойныя, бессаромныя ўчынкі, то ён *страціў сумленне*, а ў вырашальны момант можа нават і *прадаць* яго. Усё

грахоўнае абцяжарвае душу чалавека, ляжыць *на яго сумленні*. Чалавек можа *прымірыцца са сваім сумленнем ці ісці (паступаць) проціў (супроць) (свайго) сумлення*. Добра працуючы, мы працуем *сумленна*, як мае быць.

Адзначым, што аналагічныя ўстойлівыя выразы ёсць у рускай і іншых славянскіх мовах. Падкрэслім блізкасць паняццяў *сораму* і сумлення ў беларускай мове: рус. *без зазрения совести* – бел. *без усялякага сораму*. Рускае “свобода совести” адсылае да амаль страчанай семы сувязі з Богам (гл. пра гэта падрабязней 3, с. 354– 355), а беларускі адпаведнік *свабода веравызнання* мае больш канкрэтнае, дакладнае значэнне.

Чалавека вялікай дабратаы, чэснасці і справядлівасці беларусы назавуць *хадзячым сумленнем*.

У католікаў Беларусі пашырана паняцце *Рахунак сумлення* – гэта прыпамінанне сваіх грахоў ад моманту апошняй шчырай споведзі. Адным з вынікаў (духоўным плёнам) споведзі з’яўляецца *спакойнае сумленне*.

Канцэпт сумленне з’яўляецца асновай многіх беларускіх афарызмаў (афарыстычных выслоўяў). Іх аналіз паказвае, што змест, закладзены як народам, так і мастакамі слова, у слова сумленне, куды больш шырокі і глыбокі, чым вынікае з лексікаграфічных крыніц.

Найперш сумленне – сутнасць чалавека, мэта і прызначэнне яго жыцця: *Няма сумлення – няма і чалавека* (Л. Геніюш). *Той, хто думае пра годны канец жыцця, жыве сумленна* (Г. Марчук). *Хто сумленню і праўдзе служыў, // Значыць – век не дарэмна пражыў* (С. Грахоўскі). *Калі сумленна // Ты пражыў свой дзень, // Сумленны, дружа, // Будзе і твой вечар* (А. Грачанікаў). Надзвычай важная роля і задача існавання сумлення і чалавека як яго носбіта сфармулявана К. Тарасавым: *Воля аплачваецца крывёй, рабскае жыццё – боязю, а выбар робіць сумленне*.

Старадаўняя, вышэй цытаваная ідэя аб сувязі паняццяў суда і сумлення, развітая на нашай зямлі народнай творчасцю, па-свойму асэнсаваная і раскрытая беларускімі пісьменнікамі. Тут падкрэсленая роля сумлення як найвышэйшага суддзі: *Суддзя галоўны мой – маё сумленне, // А ісціна – адзіны ў свеце бог* (М. Рудкоўскі). *Самы вялікі начальнік над чалавекам – сумленне* (У. Рубанаў). З’яўляючыся складаным канцэптам, сумленне мае і свае ўнутраныя законы: *Часцей сумленне сваё турбуйце, // Не зневажайце яго законаў*

(П. Макаль). Суддзя выносіць прысуд, прызнае вінаватым ці не, суддзі – чыстаму сумленню – прысягаюць: *Не цвярдзі таго, за што ты не можаш прысягнуць у імя чысціні свайго сумлення* (Я. Драздовіч). Сумленне мае права прад'яўляць патрабаванні, бо менавіта яно здольна знітоўваць прадстаўнікоў розных пакаленняў: *Патрабуе чыстае сумленне // Быць неабходным хоць малым звяном // Паміж сваім і новым пакаленнем* (С. Грахоўскі).

Аўтары ўказваюць на строгасць, справядлівасць сумлення як суддзі, на неабходнасць быць вельмі патрабавальным у першую чаргу да самога сябе: *Сумленне – заўсёды // на лаўцы падсудных. // Само сябе садзіць, // само сябе судзіць* (А. Вярцінскі). *Наш самы строгі кат – сумленне, // Што суд найправедны вяршыць: // Непакараных – на каленях // Усё жыццё прымусіць жыць* (Я. Сіпакоў). *Той сумленна рассудзіць, // Хто сабе не даруе...* (Г. Бураўкін). Аднак празмернасць гэтых патрабаванняў можа прывесці да нечаканага выніку: *Сумленны, працалюбівы чалавек, які моўчкі працуе, не трубячы пра гэта на кожным скрыжаванні, які цягне ўсё, што на яго наваляць, рызыкуе падзяліць лёс таго рахманага каня, якога запрагае кожны, каму не лянота, а сам ён нават убрыкнуць не адважваецца* (Я. Сіпакоў). І тут сумленне павінна дапамагчы зрабіць правільны выбар для гарманічнага жыцця чалавека.

У кожнага чалавека ёсць пэўныя духоўныя якасці, уласцівасці. Сумленне асацыюецца з такімі высокімі маральнымі прынцыпамі, як гонар, годнасць, дабрыва, альтруізм. Іх, вядома, за грошы не купіш. У афарыстычных выслоўях вобразна, праз антанімічныя моўныя магчымасці раскрываецца народны выраз *прадаць сумленне*: *Сумленне, як ласку матчыну, // не купіш і ў складчыну* (Р. Барадулін). *Людское сумленне за грошы // Купілі – прыстойны тавар. // Цяпер яно беднасці можа // З пагардаю глянуць у твар, // Зрабіцца паважным, вяльможным, // Пашану і славу набыць... // Адно яно толькі не можа – // Сумленнем някупленым быць* (А. Куляшоў). *Кляймуйце ж ганьбай тых, чыё сумленне // Каштуе гэтак танна: паўрубля!* (Н. Гілевіч).

Пра ўваходжанне паняццяў дабро, спагадлівасць у семантычнае поле канцэпту сумленне сведчаць наступныя афарызмы: *Дзе памерла сумленне – дабру не прабіцца* (А. Бачыла). *Сумленны чалавек часцяком адчувае грэх з-за таго, што сусед жыве ў галечы* (Г. Марчук). *І ведай: з сумленнем змагацца – // гэта няўдзячная*

праца, // гэта разбой, а не бой ... (А. Вярцінскі). Сумленне і подласць – антыподы: Сумленню з подласцю ў суполцы // Ганебна мераць шлях стары: // Сумленне рвецца ўвысь, да сонца, // А подласць – шчэрыца ў нары (Н. Гілевіч). Сумленнасць – гэта вечная навукa // Стараннага прымножання добра (А. Бачыла). Сумленне таленту радня (Р. Барадулін).

“Людзі нараджаюцца роўнымі перад сваім сумленнем”, – сцвярджаў славуты пісьменнік У. Караткевіч. Гэты афарызм прама пераклікаецца са зместам артыкула 1 Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека, прынятай ААН: “Усе людзі нараджаюцца свабоднымі і роўнымі ў сваёй годнасці і правах”.

Такім чынам, змест этычнага канцэпту сумленне ў афарыстычных выслоўях і ўстойлівых выразях беларускай мовы падкрэслівае яго антрапацэнтрычнасць, адначасова адлюстроўваючы як калектыўную (на-родную, нацыянальную), так і індывідуальна-аўтарскую карціну свету.

Умоўныя скарачэнні:

ТСБМ – Глумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; рэдкал.: К. К. Атраховіч [і інш.]. – Мінск: Бел. Сав. Энциклапедыя, 1977–1984. – 5 т.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Гаўрош, Н. В. “Кожны чалавек – гэта цэлы свет”: канцэпт чалавек у беларускіх афарыстычных выслоўях / Н. В. Гаўрош, Н. М. Няmkовіч // *Этнокультурный и социолінгвістычэскі аспекти в теории и практике преподавания языков в негуманитарных вузах. Сборник научных статей.* – Мінск: БНТУ, 2010. – С. 356

2. Ковалёва, Л. В. Национальное своеобразие языковой объективизации концептов, выраженных фразеосочетаниями, обозначающими реалии окружающей среды / Л. В. Ковалёва // *Лингвистика и межкультурная коммуникация.* – Воронеж, 2004. – № 1. – С. 54.

3. Муфазалова, Л. С. Концепт совесть в русской языковой картине мира / Л. С. Муфазалова // *Вестник ИрГТУ,* 2011. – № 11. – С. 352–357.

4. Степанов, Ю. С. Константы: словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М.: Языки русской культуры, 2001. – С. 43.

5. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. – 3-е изд. – М.: Изд-во политической литературы, 1975. – 496 с.

УДК 398.9:821.161.3

АКСІЯЛАГІЧНЫ ЗМЕСТ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ І ПРЫКАЗАК У МАСТАЦКІМ ДЫСКУРСЕ

Касцючык В. М., канд. філал. навук, дацэнт
Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна
Брэст, Рэспубліка Беларусь

Анатацыя: у артыкуле разглядаюцца прыказкі і фразеалагізмы як крыніца і рэтранслятар эталонаў, маральна-этычных уяўленняў, яркай грамадскай думкі, што выяўляюцца на ўзроўні мастацкага тэксту Леаніда Дайнекі. Устойлівыя адзінкі ў мастацкім дыскурсе выступаюць адмысловай пляцоўкай праяўлення і эксплікацыі сацыяльных каштоўнасцей беларускага народа, носьбітам грамадскіх ідэалаў. Устаноўлена, што механізм прадуцыравання сацыяльных каштоўнасцей непасрэдна звязаны з паэтычнымі вобразамі, заключанымі ва ўстойлівых адзінках, іх унутранымі формамі.

Ключавыя словы: прыказка, фразеалагізм, устойлівая адзінка, паэтычны вобраз, унутраная форма, сацыяльная каштоўнасць, аксіялагічны змест.

AXIOLOGICAL CONTENT OF PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS AND PROVERBS IN ARTISTIC DISCOURSE

Kastsyuchyk V. M., ass. professor, Ph.D (in Philology)
Brest State A. Pushkin University
Brest, Republic of Belarus

Summary: the article deals with proverbs and phraseological units as a source and transmitter of standards, moral and ethical concepts, bright social ideas that are revealed at the level of the literary text by Leanid Daineka. Set expressions in literary discourse serve as manifestation and explication of the social values of the Belarusian people, bearer of their social ideals. It is stated that mechanism for producing social values is